

Токошева Ж.А.

**МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК»
ЭМГЕГИНДЕГИ КЭЭ БИР ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫНЫН
БҮГҮНКҮ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КОЛДОНУЛУШУ**

Токошева Ж.А.

**ПРИМЕНЕНИЕ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКЕ НЕКОТОРЫХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ ИЗ РАБОТЫ
МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК»**

Zh.A. Tokosheva

**APPLICATION OF SOME GEOGRAPHICAL TITLES
IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE FROM THE WORK
OF MAHMUD KASHGARI «DIVAN-I LUGAT AT-TURK»**

УДК: 494.3:413.11

Түрк элдеринин орток илимпозу, улуу түрколог, тилчи Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат - ат түрк” эмгегинде эскерилген сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгү бүгүнкү кыргыз тилинде өзгөрбөстөн байыркы формасында колдонулуп жүргөндүгү маалым. Бул макалада Махмуд Кашгаринин “Диван-и лугат ат-түрк” эмгегиндеги кээ бир жер-суу аталыштарынын азыркы кыргыз тилинде колдонулушу тууралуу кеп сөз болуп, айрым сөздөргө талдоо жүргүзүлдү. Макалада азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн жер-суу аттарынын басымдуу бөлүгү байыркы убактарда эле пайда болгондугу айтылат. Салыштыруу анализинин негизинде түрк тилдериндеги “арт”, “өз – (өзөн)”, “Етил – (Эдил)”, “Аксай”, “Ертиши” ж.б. ушул сыяктуу сөздөрдүн тарыхый-семантикалык байланышы мунун далили болуп эсептелет. Макаланы жазууда булак катары “Диван-и лугат - ат түрк” эмгегинин Т.Токоев жана К.Кошмоков тарабынан которулган кыргызча котормосу колдонулду [Кашгари, 2011].

Негизги сөздөр: “Диван-и лугат ат-түрк”, лексика, тилдин сөздүк курамы, активдүү фонд, жер-суу аттары, лексикалык маанилер, кыргыз тили.

Многие слова в работе великого ученого и тюрколога тюркоязычных народов Махмуда Кашгари “Диван - и лугат ат-тюрк” используются в современном кыргызском языке в их первоначальной форме. В данной статье рассматривается применение некоторых географических названий из работы Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-тюрк» в современном кыргызском языке. В статье говорится о том, что подавляющая часть географических названий в современном кыргызском языке уходит своими корнями в древние времена. На основе сравнительного анализа затрагивается историческо-семантическая связь следующих слов, имеющих тюркское происхождение: «арт», «өз – (өзөн)», «Етил – (Эдил)», «Аксай», «Ертиши» и другие. В качестве источника для данной статьи послужил перевод работы «Диван – и лугат ат-тюрк» на кыргызский язык Т. Токоевым и К. Кошмоковым.

Ключевые слова: «Диван лугат ат-тюрк», лексика, словарный состав языка, активный фонд, топонимы, лексическое значение, кыргызский язык

Many words in “Divan-and-lugat-at-Turk” are used nowadays in the modern Kyrgyz language in its initial form, the work of the great scientist and turkologist of the Turkic-speaking nations. This article discusses the use of certain geographical names from the work of Mahmud Kashgari “Divan - i Lugat at-Türk” in the modern Kyrgyz language. The article says that the overwhelming majority of place names in modern Kyrgyz language are rooted in ancient times. A comparative analysis will indicate a historical connection with the words such as: “art”, “öz- (özön)”, “Etil-(Edil)”, “Aksai”, “Ertish”, the words of the Turkic-speaking nations.

Key words: «Divan lugat at-Turk», lexis, vocabulary of the language, active foundation, names of rivers and lands, lexical meaning, Kyrgyz language.

Ата-журтту, эл-жерди, өткөн тарыхты, республиканын аймагындагы түрдүү табигый, экономикалык, социалдык кубулуштарды, табиятты коргоо, жер-суунун аталыш тарыхын билүү ар бир адамдын күнүмдүк муктаждыгына айланууда [Борбугулов, 1990: 5-6.]. Географиялык аттар аз эле убакыттын ичинде пайда болуп калган эмес. Географиялык аттардын пайда болушу жана биригиши узак мезгилди - ондогон же жүздөгөн жылдарды, жадагалса бир канча кылымдарды өз ичине камтыйт. Ошол доор ичиндеги тарыхый окуялар, ал аймактарда кандай калктардын жашагандыгы, алардын жашоосу, чарбалык уклады, ошол жердин өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсү, рельефи, климаты жана башка өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болуп эсептелет [Исаев, 1977: 1-6.]. Жер-суунун сүрөтү, кайсы бир болгон ири окуядан тартып бир ооз макалга чейин ошол байыркынын түрүн-түсүн, ошондой

эле илгерки маанисин – чындыгын сактаган [Сыдыкбеков, 1982: 54-б.]. Махмуд Кашгаринин “Дивани лугат ат-түрк” эмгегинде тарыхый географиялык жана этнографиялык маалыматтар да берилген. Махмуддун сөздүгүндө Жети-Суу жана Теңир-Тоо аймагы боюнча географиялык маалыматтар көбүрөөк кездешет. Төмөндө алардын аттарын келтиребиз: Ала, Ак-Сай, Занби-Арт, Куми-Талас, Яфгу-Арт, , Аргу, Торуг-Арт, Кавак-Арт, Бедел-Арт, Арык-Торук, Барсхан, Баласагун тоолору, Ак-Терек, Кара-Жылга, Бай-Жыгач, Жоон-Арык, Кыпчак, Иле, Кара-Сеңир, Сигун-Самур, Улуг-Талас, Баласагун, Атлыг, Орду, Кочкор-Башы, Кенжек-Сиңир, Саплыг, Каяс, Урун-Каяс, Эки-Огуз, Чигил, Сулми, Жан-балык, Иаңы-Балык, Узгенд, Йагма, Йулдуз-Көл, Көрүн-Көл, Каз-Суу, Териң-Көл, Ай-Көл, Йабак-Суви ж.б. Жогоруда айтылгандай, Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги жер-суу аттарынын аталыштары байыркы мезгилде да, азыркы кезде да, “Манас” эпосунда да айтылып келген. Эмгектеги жер-суу аттар менен “Манас” эпосунун окшоштуктарын мисалдар менен далилдейбиз.

Арт – арт, дабан, ашуу [Исаев, 1977: 117-б.]. *Көргө түшсө түшүүгө, даван ашса ашууга, кара жер кучса кучууга баарыбыз тең көнөлүк!* [Жакыпбек: 370-б.]. *Дабан* (кээде адабияттарда – *даван*). *Даваа* (н) – ашуу, бел дегенди түшүндүрөт. орус тилинде айтканда “горный перевал” деген сөз. Элибизде бул сөз дээрлик кеңири таралып, ошол эле маанисинде *ашуу* деген сөзгө синоним болуп калат. Дабан сөзү катышкан жер-суу аттары Кыргызстандын бардык территориясында учурайт: *Даван-Сай*, *Арча-Дабан*, *Жаңы-Дабан*, *Жаман-Дабан*, *Дабан (даван)*, *Кара-Даван*, *Эски-Даван*, *Шибе-Даван*, *Тегерек-Дабан*, ж.б. [Исаев, 1977: 25-б.]

Ала – Ала Ферганага жакын бир жайлоонун аты (Алай) [Исаев, 1977: 181-б.]. *Уулу бала Чубакка Кичи Алайдан улам өрдөгөн сайын кокту-колот, жыбыт-жылгаларын тааныштырып, түгөнгүс жомок айтып барат* [Жакыпбек, 1995:187-б.].

Ала – жердин аталышы, тарыхый топоним. Махмуд Кашгаринин “Диван – и лугат ат-түрк” эмгегинде Ферганага жакын жерде жайгашкан жайлоо деп айтылат. Анын Кыргызстандын түштүгүндөгү Алай өрөөнүн билдирери шексиз. Ээлеген географиялык аймагы, жердин аты жана чарбачылыкта колдонулушу жагынан Ала менен Алай өрөөнүнүн окшоштугу даана байкалат.

Археологиялык казуулар учурунда табылган табылгаларга жана тарыхый даректерге караганда жери кенен, чөбү мол аймак. Алай жергеси мурдатан бери эле атактуу жайлоо болгон, ал жайлоодон Батыш менен Чыгыш өлкөлөрүн байланыштырган кербен жолдору өткөн. Айрым илимий изилдөөлөрдө “Улуу жибек жолунун” негизги багыты Алай өрөөнү аркылуу өткөндүгүн белгиленет. Бул аталыш эң башында байыркы түрк тилинде *алаа* (“кызыл”) формасында айтылып, кийин кыргыз тилинин ыкмасы менен “алай” түрүнө оогондугу көрүнүп турат. Азыркы жакут тилинде бул лексема “кызыл” түсү маанисинде колдонулат. Алай өрөөнүн курчаган неогендин кызыл чопосу жана кум-таштары мындагы көп жердин атына айланышына себеп болгон (мисалга алсак, Кызыл-Суу, Кызыл-Агын, Кызыл-Тоо ж.б.) [Борбугулов, 1990:23-б.].

Ак сай – Ак-Сай [Исаев, 1977:181-б.]. Ак-Сай жер аты, тарыхый топоним болуп саналат. “Диван-и лугат ат-түрктө” анын Үч-Турпан округунун аймагына жакын экендиги айтылат. Орто кылымдагы жазма адабияттарда Ак-Сайга чектеш же жакын жаткан Торугарт ашуусу жөнүндө маалыматтар бар. Тарыхый даректерде Ат-Башы шаары, Арпа-Йасы талаасы ж.б. аталат. Буга караганда байыркы Ак-Сай ысымы азыркы Ак-Сай сыртына туура келери шексиз. Ак-Сай аймагын жергиликтүү көчмөн элдер мурдатан бери эле колдонуп келишкен. Көк-Аргын менен Сары-Иймектен табылган неолит мезгилине тиешелүү буюмдар мунун ачык далил боло алат [Борбугулов, 1990: 14-б.]

Ак-Терек – Ак-Терек [Исаев, 1977: 181-б.]. Ак-Терек – Тоң районундагы суу. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынан агып түшүп, Ысык-Көлгө куят [Борбугулов, 1990: 20-б.].

Арук-Турук – Кашкар менен Фергананын ортосунда өтмөк, тоо ашуусу, тосмо [Исаев, 1977: 661-б.].

Арык торук – Арук-Торук. Фергана менен Кашкардын аралыгындагы бир ашуунун аты [Исаев, 1977: 153-б.]. Арык-Торук (Aryq turuq) – жер аты, тарыхый топоним. Даанышман илимпоздун “Диван – и лугат ит-түрк” эмгегинде “Арик-Турук” аталышы эки жолу эскерет. Автор башта эле аны “Фергана менен Кашкардын ортосундагы бийик жердин аты, өтүүгө кыйын бийик жол, даван” деп белгилеп кетет. Бүгүнкү топографиялык карталарда номен “Арык-Торук суу”, “Арык-Торук” ашуу жана “Арктурк суу”, болуп

эки түрдө кезигет. Азыр Арык-Турук аталышы менен Махмуд Кашгари мындан тогуз кылым мурда жазып кеткендей Фергана менен Кашкардын ортосунда жайгашкан бийик тоолуу (3000-4000м.) жер аталат. Аймактын негизин түштүк-батыштан түндүк-чыгышка карай 500 кмге созулган Арык-Турук дарыясынын тар капчыгайлуу эки өрөөнү ээлейт. Эки өрөөндүн арасында Арык-Торук ашуусу (3524м.) жайгашкан. Алайкуу менен Үч-Таш тоолорунун капталдары тик, аска-зоолуу, корум таштуу. Бул жол Махмуд Кашгари жазгандай Арык-Торук ашуусун ашып, эки жакты карай бет алат. Архивдик документтердеги материалдарда Улуу Чаттан (азыркы Синьцзян – Уйгур автономиялык району) башталган жол “Арык-Торук” суусун бойлоп, Саба-Жарды белин ашып, Алайкууга түшөт деп көрсөтүлгөндүгү маалым [Борбугулов, 1990:41-б.]. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө “Арык Торук”, “Качук-Арт” деген жерлердин аттары бар. Алар дагы “ашуу”, “капчыгай” кыясы, “тике кеткен тоо жолу” дегендей маани берет. Алардын биринчиси Махмуд Кашгаринин өзүнүн аныктоосу боюнча Кашгар менен Фергананын ортосунда болсо, экинчиси Өзгөн менен Фергананын ортосунан орун алган [Исаев, 1977: 116-б.; Караев, 1989: 18-б.].

Бедел-Арт – ашуу, Бедел ашуусу [Исаев, 1977: 685-б.].

Бедел ашуусу. Какшаал кырка тоосунда Суук-Кыр жана Кара-Бел тоолорунун аралыгында. Деңиз деңгээлинен бийиктикте 4284м. Ашуудан Бедел дарыясынын сол куймасы болгон Ыштан (Ак-Шыйрактын алабы) суусу башталат. Бул белден жыл бою кар-мөңгү кетпейт. Чокусу корумдуу, кумдуу келет, эки жак капталы тең тик. Беделдин бели эзелтен бери эл каттаган кербен жол болуп келген. Адабияттарда VIII кылымдын экинчи жарымынан тартып эле белгилүү. Үч-Турпандын эли бул белди Бадаларт деп да аташат [Борбугулов, 1990: 57-б.].

Бадаларт – тарыхый жер-суу аталышы. Бадаларт - Какшаал кырка тоосундагы ашуунун ысымы. Кытайдын Тан династиясынын тарыхый маалыматтары боюнча бул ашуу, Баньда, Бада (Бодалин), Бода деген аттар менен VII-VIII кылымдардан тартып эле белгилүү боло баштаган. “Таншу” тарыхый жазма эмгегинде булар Үч-Турпан менен Ысык-Көлдүн ортосундагы тоолор деп берилет. Белгилүү тарыхчы В.В.Бартольддун пикири боюнча Бода (Бада) Какшаалдагы Бедел

тоосунун аталышы болуп эсептелет. Чындыгында Бада сөзү түрк тилиндеги бадал сөзүнүн калькасы болушу мүмкүн. “Диван-и лугат ат-түрк” эмгегинде “Бадаларт Үч (Үч-Турпан) Баласагындын (Барскоон) ортосунда жайгашкан бир жай, өтүүгө кыйын чоку” экенин айтып кетет. 1879-жылы саякатчы С.Сунаргулов Үч-Турпандыктар Бедел ашуусун бүгүнкү күндө да Бадал-Даван деп аташары тууралуу жазган. Тоонун, ашуунун, андан башталган суунун кыргызча аты башынан бери эле Бедел. Кыргыз жеринде Беделен деген киши жеткис аскалуу улуу тоо бар экендигин Сибирдик тарыхчы И.Г.Андреев мындан 200 жыл мурда эле жазып кеткен. 1820-жылы орус саякатчысы Мохин Беделди ашып өтүп, аны картага түшүргөн. Немец географы А.Гумбольдт Тянь-Шандагы эң белгилүү ашуунун бири Бедел деп атаган. Бадаларт (Бедел) ашуусу менен түрк элдери байыртадан бери бири-бири менен катташып келген. Бул жол аркылуу көптөгөн саякатчылар, жадагалса Н.М. Пржевальский да 1885-жылы ушул ашуу менен өткөндүгү белгилүү [Борбугулов, 1990: 47-48-б.].

Иле – бир дарыянын аты [Исаев, 1977: 197-б.]. Иле дарыясы – Орто Азиядагы эң ири дарыялардын бири. Анын эки башаты тең (Текес менен Күнөс) Тянь-Шандын түндүк капталдарынан башталат; алар кошулгандан кийин дарыя Иле деп аталып, Балхашка куйганга чейин болжол менен дагы 930кмдей агат [Бартольд, 1997]. “Манас” эпосунун сюжеттеринин негизинде жазылган А.Жакыпбековдун чыгармасында Иле өрөөнү төмөндөгүдөй эскерилет: “Аттарды Чабдардын белин ашырып, Иленин боюн бастырып, Уландын учун кыдыртып, алты күндүк жолдон кайра кое беришсин” [Жакыпбек, 1995: 317-б.].

Кавак-Арт – Кавак-Арт аттуу өтмөк Кашкар менен Өзчандын ортосунда [Исаев, 1977: 667-б.]. Кабак кырка тоосу Ички Тянь-Шанда. Жумгал жана Миң-Куш (Муң-Куш) тектоникалык өрөөндөрүн бөлүп турат. Чыгышы бийик, зоолуу, капталы тик, жонунда мөңгүлөрү бар; батышы жапыздап барып ашууга өтөт [Борбугулов, 1990: 109-б.].

Кашкар – Кытай Түркстанында жайгашкан шаар. Байыркы Кытай жазма даректеринде Сулэ деп аталат. Кытай Республикасынын расмий документтеринде азыр деле ушул аталыш колдонулуп келет; Кытай транскрипциясында Чэши деп айтылган Кашкар ысымы, алгачкы жолу “Тан-Шу” жазма булагында эскерилген. Кашкар

шаары саясий жана маданият жагынан да азыркы Чыгыш Түркстандын эң маанилүү шаары болгон. Кашкар шаарынын тарыхы тууралуу V-XI кылымда эле Абу-л-Футух Абд ал-Гафир (же Абд ал-Гаффар) б. Хусейин ал-Алма и ал-Каджгари жазган чыгармасы бар. [Бартольд, 1997: 417-б.]

Корум – Аска – зоодогу корум таштар [Исаев, 1977: 693-б.]. Ошерде жону чыккан корум ташты көрүп, Жолой Кошойду ошол ташка жанча чапмак болду [Жакыпбек, 1995: 329-б.].

Куз – тескей [Исаев, 1977: 573-б.]. Кузгун – таш мөңгүсү – Ички Тянь-Шандагы цирк тибиндеги мөңгү. Фергана тоо тизмегинин түндүк-чыгыш капталында жайгашкан. Узундугу 2,7км, ал эми аянты 3,2км квадратты түзөт. Арпа дарыясынын сол куймасы Кузгун-Таш дарыясынын төрүнөн орун алган. Бул Алабуганын алабынын орун алган мындай типтеги жападан жалгыз мөңгү болуп саналат. Дарыянын башы деңиз деңгээлинен 4680 метр, ал эми этеги 4000 метр бийиктикте. Жалпысынан бир калыпта кыймылсыз агат [Борбугулов, 1990: 169-б.].

Оч|ож – Ож. Белгилүү бир шаардын аты [Исаев, 1977: 105-б.]. Ош шаары болушу ыктымал (котормочулар). Ош – Кыргызстандагы байыркы шаарлардын бири. Кайсы жылдары пайда болгондугу белгисиз. Б.з.ч. II к. - б.з. V-VI кылымында Оштун айланасы менен Чыгыш жана Батыш мамлекеттерин байланыштырган Улуу Жибек жолундагы маанилүү шаарга айланган [Урстанбеков, Чороев, 1990: 139-б.].

Тамга – көл, дарыя, өрөөнгө куюлуучу суунун агымы [Исаев, 1977: 737-б.]. Ошондой эле куйган жерди **тамга** дешет. Айтты: *тамга сувы ташра чыкып таагыг өтөр*

Артучлары тегре укуп тизгин йатар

Куюлуучу суу ташрап чыгып тоого өтөр,

Арчалары тегеректе(ги) окшоп аттын тизгинине, катар жатар. Тамга – Жети-Өгүз районундагы суу. Ысык-Көлдүн куймасы. Тескей Ала-Тоонун түндүк капталынан Тар деген ат менен башталып, кууш капчыгай аркылуу түндүктү көздөй агат [Борбугулов, 1990: 271-б.].

Тараз – Орто Азиядагы Талас дарыясынын жана анын боюнда жайгашкан шаардын арапча аталышы Бул шаар азыркы Олуя-Атанын жанында болушу мүмкүн. Тараз шаары ислам дини келе электе эле пайда болуп, согдулардын шаары болушу мүмкүн. V-XI кылымдарда Таразда Баласагун шаарындагыдай эле согду жана түрк тилдеринде сүйлөшкөн [Кашгари, 2011: 31-б.].

Калк жашаган жер (хорон) катары “Талас” аты биринчи жолу 568-жылы грек Земархтын эчлиги жөнүндөгү отчетунда айтылат [Бартольд, 1997: 418-б.]

Торыг арт тиз – Кашкардагы жайлоонун аты [Исаев, 1977: 651-б.]. Торугарт ашуусу – Торугарт кырка тоосунун чыгыш жагындагы Котур-Таш чокусунун (4199 м) түштүк-чыгыш этегинде, деңиз деңгээлинен 3752м бийиктикте жатат. Чатыр-Көлдүн деңгээлинен 22м ге көтөрүңкү. Ашуудан башталган жолу Котур-Таш тоосун айланып өтүп, Нарын шаарына келет. Торугарт кырка тоосу Фергана тоо тизмегинин түштүк-чыгышында, Ички Тянь-Шанда орун алган. Узундугу 64км туурасы 20кмди түзөт. Чыгыш тарапды көздөй бөксөрүп, жапыз тоого айланат [Борбугулов, 1990: 287-б.]. Кыргызстандын түштүгү менен Торугарт жолу өткөн. Ал Ферганадан Ат-Башыга чейин жогоруда айтылган жол менен келип жеткен да, андан ары түштүк-чыгышты карай Таш-Рабат капчыгайы аркылуу Чатыр-Көлдүн жээги менен Торугарттан өткөн. Торугарт жергесинин аталышы топоним катары тээ алмуस्ताктан бери келатканын баса белгилеп кеткибиз келет. Айталы Кашкарлык Махмуддун атактуу сөздүгүндө “Торуг арт түз” деген жайлоо тууралуу маалымат бар.

Сырт – Өгүздөр кичинекей көлдү айтышат [Исаев, 1977: 601-б.]. Сырт деген сөздүн жалпы эле кырка жондорду, тоо кыркаларын, муну менен катар бийик тоолуу өрөөндөрдү билдирүүчү мааниси өтө бүдөмүктөшүп кеткен. Бирок сырт сөзү жайлоолордо, Ысык-Көлдүн сырттарында деп кеңири колдонула берет. СССРдин европалык бөлүгүнүн түштүк-чыгыш аймактарында сырт термини жалпак дөңсөөлөргө карата колдонулса, Түркмөнстанда дөң, дөңсөө, дөбө маанисинде, ошондой эле түрк тилдеринин тобуна кирген бир топ элдерде мындан да башка маанилерде колдонулгандыгы байкалат. Огуздар кичинекей дөбөнү жана өрөөндөрдү да сырт деп аташкандыгы Махмуд Кашгари тарабынан да айтылып кеткен. Л.З.Будагов тарабынан бул сөз арка (“спина”), тоо кыркасы (“хребет”) маанилеринде которулат. Ал эми Н.Г.Маллицкий Орто Азияда сырт деген ордуна көбүнчө *бел, кыр, адыр* деген территориялар колдонулгандыгын көрсөтөт. Демек, сырт сөзү негизинен орусча тилиндеги “хребет”, “спина” маанисиндеги жалпы түрк сөзү экендиги бардык окумуштуулар, изилдөөчүлөр

тарабынан тастыкталат. Бул термин Нарын өрөөнүндөгү Орто-Сырт агтуу топонимден да ачык байкалат [Исаев, 1977: 36-б.].

Ертиш – Эртиш [Исаев, 1977: 205-б.]. Йемек талааларындагы дарыянын аты. Бир канча тармагы бар аталган дарыя ошол аймактагы бир көлгө куят. Бул дарыя “**ертиш суви**” деп аталат. Бул сөз “ертишмек” деген сөздүн тамыры болгон “ертиш” сөзүнөн алынып, суудан өтөөрдө “*мени менен мелдеш, кана, ким тез өтөөр экен*” деген маанини билдирген. *Көкчө ошол үчүн Эртиш жээктеп аң уулап, акмалап жол тосуп жүрмөгү* [Жакыпбек, 1995: 216-б.].

Суусуз жашоо мүмкүн эмес. Египетте, Индияда, Кытайда жана байыркы Россияда суу “баардык нерсенин негизи” деп эсептелген. Энциклопедиялык сөздүктөрдө: Тунук суу – таза-лыктын, асыл ой, ак сөздүн жана туура иштин символу катары белгилүү. Ал эми суунун агымы убакыттын өтүшү болуп саналат [Энциклопедия символу, 2003: с. 48]. Суу жөнүндөгү ой-толгоолор туура жана таамай айтылган. Суусуз жашоону элестетүү кыйын. Мындан биз эмгектеги суулардын аталыштары канчалык деңгээлде кыргыз тилинде колдонулуп жаткандыгын көрөбүз.

Сүзүк сув – таза, тунук суу [Исаев, 1977: 679-б.]. Ошондой эле бардык тунук жакут жана башка нерселердин баарына карата айтылат. *...көз алдына кырка чокулары ак карлуу улуу тоо, шаркырап, аккан тунук суу, боорундагы түркүн түмөн дарагы, көк арча, сеңселген кайың келди...* [Касымбеков, 1990: 233-б.]. Саркынды сув – тамчылаган суу [Исаев, 1977: 843-б.]. Кыргыз тилинде саркынды сөзү суунун азайып агышын, түгөнүшүн же тамчылап калгандагысын айтышат.

Тамынды сув – тамчылаган суу. Тамчыдан булак сызылат, булак өзөнгө кошулат. Өзөн дарыяга төгөт. Дарыя деңизди толуктайт. Жер жүзүнүн алтыдан беш бөлүгүн ээлеген суунун – Улуу Атлантика, Муз мухиттеринин да башталышы тамчы. Дегеле суу энеси – тамчы [Сыдыкбеков, 1982: 3-б.].

Бузлук – мөңгү [Исаев, 1977: 803-б.]. *Мөңгүдөн чыккан булак бойлорунда ак өргөлөр түтүн булатат* [Максимов, 1986: 44-б.].

Жер-суу жана географиялык аталыштардын пайда болушу көп жылдарды, кылымдарды өз ичине камтыйт. Бул географиялык аталыштар басымдуу бөлүгү өзгөрүлбөстөн күнү бүгүнкүдөй аталып, кээ бирлери тыбыштык өзгөрүүлөргө учураганын жогорку мисалдардан далилденди. Жогоруда айтылгандай, Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги жер-суу аттарынын аталыштары байыркы мезгилде да, “Манас” эпосунда да, азыркы кезде да айтылып келет.

Адабияттар:

1. Жакыпбек А. Теңири Манас. - Бишкек, 1995.
2. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1997.
3. Борбугулов М. Кыргыз жергеси. - Фрунзе, 1990.
4. Исаев О. Жер-суу аттарынын сыры. - Фрунзе: “Мектеп”, 1977.
5. Касымбеков Т. Келкел. 2 т. - Фрунзе: “Мектеп”, 1990.
6. Кашгари Махмуд, Түрк тилдеринин сөздүгү / кыргызчага котор. К.Кошмоков, Т.Токоев]. - Б., 2011.
7. Максимов В.А. Кыргыз оймолору. - Фрунзе: “Кыргызстан”, 1986.
8. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. Улуу сөз жөнүндө ой. - Фрунзе: “Кыргызстан”, 1982.
9. Урстанбеков Б., Чороев Т. Кыргыз тарыхы. - Ф., 1990.
10. Энциклопедия символу. - М.: “Торсинг”, 2003.

Рецензент: д.филол.н., доцент Хидирова Ч.